

УДК 34.01

© 2005 р. Пацурківський П.С., Гаврилюк Р.О., Хохуляк В.В.
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Чернівці

**ПОСТРАДЯНСЬКА НАУКА ФІНАНСОВОГО ПРАВА:
ДЕЯКІ ПІДСУМКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ**

Постановка проблеми. Одним із найбільш яскравих феноменів пострадянської юриспруденції в цілому став надзвичайно динамічний, вибухоподібний розвиток науки фінансового права. На це явище вже неодноразово звертали увагу провідні юристи-фінансисти, однак далі констатації даного факту справа поки що не пішла. Даний феномен ще не піддавався ні спеціальному внутрішньому аналізу, тобто дослідженню його власне представниками науки фінансового права, ні пізнанню його ззовні, насамперед представниками загальної теорії права та держави. Це разом з іншими факторами сприяє тому, що в останній період поряд із триваючим процесом нелінійного нагромадження знань про фінансово-правову дійсність усе сильніше дають про себе знати як у теорії фінансового права, так і на практиці деякі негативні явища. Насамперед до них варто віднести застарілі парадигмальні підходи, методологічно односторонні та помилкові погляди, «погрішності» категорійно-понятійного апарату як найважливішого наукового інструменту пізнання дійсності, що склалися в тоталітарну епоху і безпідставно перенесені методом діалектичного зняття з радянської науки фінансового права в зовсім іншу суспільно-історичну дійсність – у сучасний період її розвитку. Крім того, дуже дискусійними виявилися і деякі спроби окремих теоретиків фінансового права по-новому представити субстанціональні якості, систему і системоутворюючі фактори у фінансовому праві, насамперед його предмет. Тобто назріла об'єктивна потреба в ретельному науковознавчому аналізі пострадянської науки фінансового права.

Мета статті. Враховуючи те, що це фактично перша спроба спеціального науковознавчого аналізу науки фінансового права в пострадянський період її розвитку, з одного боку, а також надзвичайну складність і багатогранність даної проблеми, з іншого боку, автори не претендують на розкриття проблеми в цілому, а ставлять перед собою мету висловити деякі власні судження, узагальнення, оцінки і висновки з наступних

аспектів даної проблеми: 1) деякі підсумки розвитку науки фінансового права; 2) необхідність і характер глибоких якісних змін у методологічному інструментарії науки фінансового права; 3) нова, відповідна пострадянській парадигмі фінансового права висхідна, системоутворююча категорія науки фінансового права.

Виклад основного матеріалу дослідження. *Деякі підсумки розвитку науки фінансового права.* Пострадянська наука фінансового права піднімається на плечах радянської науки фінансового права. Поза визнанням цього факту й адекватного розуміння сутності радянської науки фінансового права, її основних досягнень не можна істинно пізнати і представити науку фінансового права постсоціалістичних країн. Тим більше, що при значній кількості справді слабких сторін радянської науки фінансового права в неї існують безперечні досягнення в порівнянні з дореволюційною наукою фінансового права, незважаючи на наше небезпідставне захоплення останньою, що не припиняється, і критику радянської науки фінансового права, яка вже набрала оскому. Зокрема, саме зусиллями радянських учених юристів-фінансистів наука фінансового права остаточно і безповоротно виокремилася з фінансової науки, чітко розмежувалася з науками конституційного, адміністративного та деяких інших галузей права.

До кінця 30-х – початку 40-х років ХХ століття Ю.А.Ровінським було завершено [16] розпочату ще в дореволюційний період корифеями науки фінансового права Е.М.Берендтсом, В.О.Лебедєвим, С.І.Лловайським, І.Х.Озеровим, І.Ю.Патлаєвським, І.Т.Тарасовим, І.І.Янжулом, В.Г.Яроцьким, Л.Н.Яснопольським і продовжену у 20-і роки того ж сторіччя А.А.Алексєєвим, М.І.Боголеповим, Г.І.Болдирєвим, А.І.Буковським, А.Буковецьким, П.П.Гензелем, М.Д.Загряцьковим, С.А.Котляревським, С.Д.Криловим, І.М.Кулішером, Е.Е.Понтовичем, В.М.Твердохлебовим та іншими розробку догми фінансового права, що є специфічним втіленням і продов-

женням кращих традицій аналітичної юриспруденції; обґрунтовано предмет галузі фінансового права. Це підняло науку фінансового права до принципового рівня інших розвинутих юридичних наук у СРСР, вирішально сприяло оформленню фінансового права в окрему, самостійну галузь права. Цей факт – розробка радянською юридичною наукою у вкрай несприятливих умовах того часу **«реального, об'єктивованого предмета юридичних знань»**, «юридичних реалій, що охоплені поняттям «догма права», С.С.Алексєєв оцінив згодом як «обставину в найвищій мірі важливу» [1, с.44].

У післявоєнний період застосування в науці фінансового права фундаментальних філософських категорій, насамперед нових для даної галузі знань філософських прийомів і методів дослідження, що одержали в той час ґрунтовну розробку, особливо системного, структурного та функціонального аналізу призвело до несподіваних позитивних результатів – виявилось, що фінансове право навіть в умовах, коли фінансово-правова матерія обмежувалася лише тільки догмою права, має загальні закономірності та специфічні властивості, особливі ієрархічні та горизонтальні зв'язки та співвідношення. Останнє найбільше очевидно проявилось при розгляді таких окремих фрагментів догми фінансового права, як фінансово-правова норма, фінансово-правове відношення, юридичний факт у фінансовому праві і ряді інших. Це дозволило Р.О.Халфіній у 1952 р., зокрема, згрупувати всі фінансово-правові норми на основі їхніх внутрішніх якостей у Загальну й Особливу частини фінансового права, а згодом і в специфічні фінансово-правові інститути [17].

Завдяки зусиллям не одного покоління теоретиків і практиків фінансового права – Е.Е.Понтовича, С.Д.Крилова, І.М.Кулішера, В.М.Твердохлебова, Ю.А.Ровінського, М.А.Гурвіча, Р.О.Халфініної, М.І.Піскотіна, С.Д.Ципкіна, В.В.Бесчеревних, Н.І.Хімічевої, Л.К.Воронової, О.М.Горбунової, С.В.Запольського, В.І.Лісовського, Л.С.Малокотіна, Н.А.Куфакової, Д.А.Бекерської, Л.В.Бричко, Б.М.Іванова, Т.С.Єрмакової, М.Л.Когана і багатьох інших у 40-ві – 80-ті роки ХХ століття були ґрунтовно досліджені інститути радянського фінансового права, вироблений і апробований власний, адекватний завданням, що розв'язувалися наукою радянського фінансового права, категорійно-понятійний апарат. Основною категорією радянської теорії фінансового права закономірно стала категорія «фінансова діяльність держави», яку вперше запровадив у науко-

вий та практичний обіг у 1952 р. М.А.Гурвіч [5, с.19] і згодом всебічно обґрунтував і розвинув Ю.А.Ровінський [15, с.9-58]. Згідно справедливої оцінки К.С.Бельського, згодом підтриманої деякими іншими вченими, у цій категорії «у концептованому вигляді знайшла своє відображення фінансова система зміцненої тоталітарної держави, у якій всі економічні цінності були націоналізовані і джерелом задоволення потреб усіх громадян був «сукупний суспільний продукт», інакше кажучи, спільний казан...Автори, що визначали цю категорію, підкреслювали її етатистський характер» [4, с.28].

Разом з тим справжньою наукою, у загальноприйнятому, класичному розумінні цього слова радянська наука фінансового права, на нашу думку, так і не стала – їй завадила зробити це тодішня влада, таким був імператив тогочасної фінансово-правової практики. У числі незлічимої кількості підтверджень останнього безумовно головне місце належить широко відомому як у ті часи (щоб знову не принадно було!), так і тепер факту буквального «вигнання» науки фінансового права (що на той час ще не стала «радянською») і відповідної навчальної дисципліни на ціле десятиліття – з 1929 по 1939 роки – з юридичних навчальних закладів країни, закриття практично всіх наукових видань з фінансового права. Жодна інша з юридичних наук подібної долі не зазнала. «Реабілітованій» з 1939 р. науці фінансового права у формі «радянської науки фінансового права» тодішньою адміністративно-командною системою була відведена зовсім не наукова роль, місія відвертого апологета етатистської держави і протягом усього наступного радянського періоду її розвитку будь-які відкриті або приховані спроби окремих учених вирватися за межі цієї місії жорстко і неухильно карались.

Онтологічним, гносеологічним і аксіологічним обґрунтуваннями такого стану речей у радянській науці фінансового права протягом цілого півстоліття – 40-х – 80-х років минулого сторіччя – стала правова парадигма, що утвердилась у вітчизняному правознавстві після сумно відомої Всесоюзної наради з питань науки радянського права і держави, яка відбулась 16 липня 1938 р. Вона базувалася на поєднанні марксистсько-ленінських постулатів з позитивістським вченням про право і державу у його вкрай етатистському варіанті. Так з'явилося й утвердилося, згідно з оцінкою В.С.Нерсесянца, «наказове праворозуміння» [14, с.179], що стало пануючим і у фінансовому праві. Ідейною основою його була партійність у методології. «Матеріалізм, - писав

у свій час один з ідеологів і апологетів такого підходу в суспільних науках В.І.Ленін, - містить у собі, так би мовити, партійність, зобов'язуючи при будь-якій оцінці події прямо і відкрито ставати на точку зору визначеної суспільної групи» [11, с.419]. Як продемонстрував величезний досвід розвитку радянського, і не тільки радянського, суспільствознавства, принцип партійності дуже часто вступав в антагоністичне протиріччя зі справді науковими принципами правознавства – об'єктивності й історизму, змушував ученого спотворювати справжню картину явищ, робити тенденційні, а нерідко свідомо хибні оцінки, узагальнення і висновки. «Під впливом партійності, - писав відомий російський філософ, що емігрував до Франції, Н.О.Лосський, - відмирає самостійне спостереження і дослідження, розвивається тільки інтерес до захисту закостенілих догм при будь-яких умовах. Самі засоби цього захисту стають усе більш наївними: це або посилання на авторитети, або лайка, доноси, погрози» [12, с.65]. Саме партійність у методології, зокрема, дозволила в 20-х роках минулого століття шельмувати в періодичній пресі провідних фахівців науки фінансового права С.А.Котляревського, І.Х.Озерова, Е.Е.Понтовича, внаслідок чого вони опинилися за відстоювання своїх поглядів, які відрізнялися від офіційно прийнятих, у Гулазі, де і загинули. Визначений радянським суспільним ладом і марксистсько-ленінською ідеологією, що панувала в ньому, «шлях у сфері юридичних знань, - як дуже ємко резюмував один з провідних теоретиків права сучасності С.С.Алексєєв, - показав свою безвихідність, безплідність, а за рядом моментів дав негативний результат, відкинувши юридичну науку назад у порівнянні не тільки зі світовим рівнем, але й з рівнем, що був досягнутий цією спеціальною галуззю знань у дореволюційній Росії» [2, с.171].

Пострадянська наука фінансового права, особливо спочатку, не могла відразу ж після розпаду СРСР і утворення незалежних пострадянських держав на його просторі стати такою ж незалежною від радянської фінансово-правової теоретичної спадщини, від інерції фінансово-правового мислення. Бажаючи навчатися фінансовому праву і науці фінансового права потрібні були вчителі, якими, у силу безлічі об'єктивних обставин (не в останню чергу і мовних факторів) стали колишні радянські юристи-фінансисти, під повним ідейним впливом яких перебувала спочатку і нова поросль теоретиків фінансового права. Звідси зовсім очевидно, що і перші пострадянські праці фінансово-правового напрямку, за по-

одинокими винятками, могли бути лише відображенням колишньої радянської теорії фінансового права. Необхідний був певний час, щоб у пострадянських країнах, по-перше, вирости нові вчені, що змогли висловлювати і обґрунтовувати власні погляди, що відображають нову фінансово-правову реальність і нові, адекватні методологічні підходи до її пізнання, по-друге, щоб склалася критична маса цих нових вчених і їхніх нових ідей, здатна генерувати нові наукові гіпотези і теорії у фінансовому праві, нарешті, щоб сформувалися і чітко оформилися, виразилися нові погляди суспільства на роль науки фінансового права і покликання власне фінансового права в ньому.

Перші дві задачі, на нашу думку, успішно розв'язані багато в чому завдяки зусиллям насамперед діючих класиків науки фінансового права Л.К.Воронової, Н.І.Хімічевої, О.М.Горбуновой, С.В.Запольського. У перший період розвитку пострадянської науки фінансового права з ними поєднали свої зусилля для виконання цих завдань у РФ Е.М.Ашмаріна, О.Ю.Бакаєва, Д.В.Вінницький, О.Ю.Грачова, М.В.Карасьова, А.М.Козирін, Ю.О.Крохіна, І.І.Кучеров, С.Г.Пепеляєв, Г.В.Петрова, І.В.Рукавішнікова, А.Д.Селюков, Г.П.Толстопятенко, О.І.Худяков і багато інших учених юристів-фінансистів; в Україні – Д.А.Бекерська, М.П.Кучерявенко, А.А.Нечай, О.П.Орлюк, Н.Ю.Пришва, Л.А.Савченко та ряд інших. Їхніми спільними зусиллями в Україні й Російській Федерації виплекане нове покоління вчених юристів-фінансистів, створені нові наукові школи і центри, що динамічно розвиваються та істотно відрізняються між собою розумінням фінансового права, методологічним інструментарієм, що застосовується ними, власними традиціями. У РФ це насамперед поліцентристська Москва, Саратов, Воронеж, Санкт-Петербург, Єкатеринбург, Ростов-на-Дону, в Україні – Київ, Харків, Ірпінь, Чернівці, а найближчим часом цей перелік розшириться ще більше, що сьогодні вже цілком очевидно. Якщо, згідно з висловом патріарха радянського фінансового права Ю.А.Ровінського, що неодноразово повторювався Л.К.Вороновою, уся наука радянського фінансового права (малися на увазі справжні її теоретики), вміщалася на одному дивані Юхима Абрамовича, то тепер число докторів наук з фінансового права в Україні і РФ наближається вже до сорока осіб і продовжує динамічно збільшуватися, а на кожного доктора наук з фінансового права припадає близько десяти кандидатів відповідних наук. Це зовсім новий людський вимір і стан

науки фінансового права, який відповідає новим викликам пострадянського часу, постсоціалістичної фінансово-правової практики.

Отже, перший період розвитку пострадянської науки фінансового права – період переосмислення теоретичних поглядів та установок радянського періоду, спроб модернізувати їх і застосувати на практиці до нової фінансово-правової дійсності, механічного перенесення деяких вітчизняних дореволюційних і сучасних західних концепцій, правових визначень і юридичних конструкцій на сьогоднішній ґрунт, переважно кількісного, горизонтального розвитку науки фінансового права – завершився остаточно і безповоротно. Його основне завдання – виростити нові кадри науки фінансового права, створити діючі центри її саморозвитку – виконане повністю.

Починається другий період розвитку пострадянської науки фінансового права, найбільш значимим для якого є той незаперечний факт, що в порівнянні з радянською наукою фінансового права вона виявилася в зовсім інших, нормальних суспільно-політичних умовах свого прогресу. З одного боку, припинила існування жорстка опіка науки фінансового права з боку влади, держави – останньою вона в даний час просто кинута напризволяще. Це, звичайно, не режим найбільшого сприяння, але в порівнянні з попереднім її становищем – межа мрій. Над ученими юристами-фінансистами більше не тяжіє, як було в радянський період, «наказове» праворозуміння, не потрібна ідеологічна виваженість і партійна чистота. По-друге, вперше за багато десятиліть став реальністю нормальний попит на справжні наукові розробки вчених юристів-фінансистів, з'явилася можливість швидко і зовсім без цензури публікувати результати наукових досягнень, а нова фінансово-правова дійсність, що надзвичайно динамічно розвивається, буквально зажадала від науки фінансового права її справжніх, а не апологетичних аналізів, узагальнень, оцінок, прогнозів і висновків, концепцій і теорій – тобто справді наукових результатів. Ці дві причини, разом узяті, на нашу думку, і зумовили наявне на даний час прирощення знань про мінливу фінансово-правову дійсність у геометричній прогресії. Тобто наука фінансового права сьогодні почала перетворюватися у справжню науку. Але на цьому шляху перед нею виникла велика кількість небувалих раніш зовсім нових проблем: методологічних, онтологічних, гносеологічних, аксіологічних, ментальних та інших.

Необхідність і характер глибоких якісних змін у методологічному інструментарії

науки фінансового права. До ситуації, що склалася на даний час у науці фінансового права, на нашу думку, цілком застосовна оцінка методологічної ситуації у правознавстві в цілому, висловлена декілька років тому О.І.Демидовим: «Догматизована теорія просто не може ефективно взаємодіяти з практикою, не в змозі освоїти нові правові реалії...» [6, с.18]. Тобто неминучою умовою подальшого розвитку науки фінансового права в сучасних умовах насамперед стала її методологічна демонополізація. В сучасних умовах більш плідною нам видається установка на політеоретичний підхід до пізнання та пояснення надзвичайно швидкоплинної фінансово-правової дійсності в постсоціалістичних країнах, що незрівнянно продуктивніша та інформативніша від будь-якого монотеоретичного підходу.

Найважливішим критерієм справжньої науковості досягнень учених стає принцип відкритості, тобто визнання неминучої нескінченності наукових інтерпретацій єдиним природним, нормальним її станом, коли жоден висновок, за визначенням, не кінцевий і не може прийматися за істину в останній інстанції, як було в науці фінансового права вчора і вважається деякими ученими юристами-фінансистами, судячи з їхньої реакції на окремі справді нові наукові узагальнення, оцінки і висновки, і в даний час. Нам не уникнути в найближчому майбутньому глибоких якісних змін у науці фінансового права, насамперед на парадигмальному рівні, тому що саме такого рівня зміни уже відбулися в доктрині суспільного розвитку постсоціалістичних країн у цілому. Покликане до життя докорінно зміненою фінансово-правовою дійсністю і новими вимогами суспільства до теорії фінансового права новаторство в науці фінансового права не є за своєю природою неповажним відношенням сучасних дослідників фінансового права до своїх попередників, особливо до корифеїв науки фінансового права, що заслужено стали її класиками. Навпаки, саме переховування за їхніми спинами, штучне притягування, як мовиться «за вуха» положень, оцінок і висновків з їхніх праць, зроблених у зовсім інших суспільних умовах та з приводу зовсім інших фактів тодішньої фінансово-правової дійсності, як основних аргументів з приводу нової, сучасної фінансово-правової реальності є нерозумінням наших класиків, неповагою до них. У класиків науки фінансового права, на нашу думку, ми повинні насамперед учитися їх умінню бачити та виділяти в неосяжному потоці фінансово-правової емпірії справді сутнісне, субстанціональне, актуальне, важливе, їх мисте-

цтву застосовувати до пізнання обраного предмета дослідження адекватні наукові інструменти, їх наукової сміливості називати нові явища своїми іменами, робити оцінки та висновки, що, напевно, багатьом їх сучасникам, теоретикам і практикам також не подобалися, але які на момент їхніх умовиводів були найбільш істинними. Тільки на цьому шляху може бути і буде створена спільними зусиллями всіх вчених юристів-фінансистів нова, пострадянська багатоаспектна і водночас інтегративна теорія фінансового права.

Саме спираючись на досягнення корифеїв минулого науки фінансового права, відштовхуючись від досягнутих ними рубежів, творчо прирошуючи їх знання про фінансово-правову дійсність, частина сучасних учених юристів-фінансистів до початку XXI століття впритул підійшла до усвідомлення того, на нашу думку, незаперечного факту, що фінансове право саме по собі є якесь найвищою мірою складне і багатогранне явище, яке одночасно володіє субстанціональною цілісністю, неподільністю і водночас наділене рядом окремих сторін і форм власного «буття», кожна з яких є за своєю суттю чимось дуже своєрідним, що заслуговує особливого, спеціального розгляду і визначення і в силу цього зумовлює множинність методів, необхідних для адекватного пізнання фінансово-правових явищ. Переважна більшість досліджень фінансового права в минулому і на сучасному етапі присвячена його предметно-суб'єктному виміру. В той же час фінансове право дуже гостро потребує, особливо в період переходу його в нову якість, онтологічного, гносеологічного, аксіологічного, ментального, інтегрального субстанціональних та інших вимірів. Дослідження ж фінансового права як явища в цілому, його окремих інститутів як особливих фінансово-правових явищ і норм фінансового права як його гранично конкретного і ємкого субстанціонального вираження з неминучістю вимагають сьогодні застосування феноменологічного підходу. Загальний сучасний стан фінансово-правової науки можна охарактеризувати як безповоротну втрату віри в рятівний методологічний монізм, що панував ще буквально вчора, і перехід до принципового визнання необхідності методологічного плюралізму.

До аналогічного висновку юриспруденція в цілому, інші юридичні науки підійшли ще раніше. Крім того, ситуація, що має місце в даний час у науці фінансового права, багато в чому нагадує подібні ситуації, що вже пережили раніше інші юридичні науки. У цьому зв'язку ми вважаємо доцільним і доречним звернутися до їх до-

свіду, зокрема скористатися деякими методологічними спостереженнями істинного корифея ще дореволюційної російської філософії права І.А.Львіна. Порівнюючи різні підходи до права, він прийшов до висновку, що «**історичний** розгляд і **соціологічний** розгляд правових явищ родинні один одному, іноді зливаються і переливаються один в одного», але «**догматична** робота **норм права**, що має метою побудувати систему юридичних **понять**, і **соціологічне** пояснення **правових явищ** рухаються в двох зовсім різних площинах, у певному відношенні можуть стати в стан взаємно індиферентних рядів, а у певних питаннях вилитись навіть у пряму протилежність» [7, с.11].

Виходячи з принципу «методологічної індиферентності», він умовно допускає пізнавальний прийом «логічного відволікання від одних сторін права при розгляді інших його сторін», або, інакше кажучи, «пізнаючи право в логічному ряді, - пише він, - ми відволікаємося від тих його сторін, що характеризують його як реальне явище». Доцільність такого прийому очевидна, але при цьому не можна випускати з поля зору, на нашу думку, наступних двох моментів: пізнавати в логічному ряду треба ті сторони фінансового права, що за своєю природою розташовані в логічному, а не в реальному ряду або, у крайньому випадку, не деформуються істотно при їх «розміщенні» у логічному ряду, по-друге, поряд зі свідомим обранням прийому «логічного відволікання» може мати місце підсвідоме злиття рядів пізнання фінансово-правової дійсності. І в тому, і в іншому випадку, резюмував І.А.Львін, «виникає небезпека методологічних поєднань, що можуть іноді прямо знецінити все дослідження» [7, с.9].

Відомий український філософ права Б.А.Кістяківський, досліджуючи методологію пізнання правових явищ, запропоновану І.А.Львіним, підкреслював, що виділення різних сторін в об'єктивній реальності, виокремлення різних рядів у ній являють собою вірні принципи наукового дослідження. Ці методи знайшли свою реалізацію у природознавстві і цілком здатні привести до таких же результатів у правознавстві, стверджував він, якщо їх уміло застосовувати. Головна задача виділення рядів у правознавстві та ж, що й у природознавстві – це «встановлення відповідного зв'язку між явищами для їх пояснення» [8, с.186]. Однак подібного роду операції в гуманітарних науках стикаються зі значно більшими складностями, ніж у науках природничих, оскільки, крім однорідної причинної залежності, тут доводиться встановлювати ряди однорідної

телеологічної залежності і «ряди, - за словами Б.А.Кістяківського, - що мають на увазі систему цінностей, яка лежить в основі культурних благ», а тому він звертає особливу увагу на **неприпустимість зведення класифікацій і розмежувань у гуманітарних науках до однієї якої-небудь класифікаційної підстави** у зв'язку з принциповою різномірністю таких можливих основ. А вченими юристами-фінансистами подібна абсолютизація певної однієї класифікаційної підстави в даний час допускається суцільно, і при цьому ними нерідко робляться висновки не тільки про окремі сторони фінансово-правової дійсності, але і про субстанціональні аспекти фінансового права в цілому. У випадку ж хибного виділення методологічних рядів, а «тим більше, якщо вони після свого виділення перетворюються в якісь чисто логічні категорії, то помилкові побудови, що нагадують схоластичні конструкції, неминучі» [8, с.185], - справедливо застерігав Б.А.Кістяківський.

Яскравим прикладом останнього в сучасній науці фінансового права може бути так званий критерій «предмета правового регулювання», що виокремлюється, виривається з допомогою формально-догматичного методу із сукупності інших системоутворюючих критеріїв фінансового права і потім фактично абсолютизується у якості самодостатнього для виділення фінансово-правових інститутів так званий критерій «предмета правового регулювання», до якого в більшості випадків уже давно перестали висувати вимогу бути **якісно визначеним, виразно відрізнятися за цією ознакою від усіх інших** видових груп однорідних правовідносин. Внаслідок цього число «інститутів» фінансового права стало надзвичайно великим і продовжує прагнути до нескінченності, а «систем» фінансового права майже стільки ж, скільки вчених юристів-фінансистів, що про них пишуть. Одне лише лихо: і для науки фінансового права, і для фінансово-правової практики від цього користі мало, якщо про неї в даному випадку взагалі існують підстави говорити.

Безперечно, формалізм є природна властивість права. Саме формальний підхід генетично виділив право із синкретичної єдності соціальних регуляторів стародавності. Формальна сторона права для практичного правознавства має надзвичайно велике значення. Проте при всій повазі до форми вона, відповідно до законів філософії, завжди є наслідком відповідного, а не будь-якого, змісту, тобто явищем похідним, хоча і, безумовно, активним. Отже, найважливішим

завданням науки фінансового права, як і будь-якої іншої юридичної науки, завжди було і залишається сьогодні з'ясування субстанціональних, змістовних характеристик своєї галузі права.

Для вчених юристів-фінансистів дуже корисно згадати, наприклад, що ще Д.І.Мейер, відзначаючи, що погляд на юриспруденцію як на науку про позитивні закони є пануючим, стверджував: наука цивільного права не може обмежитися вивченням позитивних цивільних законів, тому що «позитивні закони, будучи творінням людини, носять у собі слід будь-якої людської справи – слід недосконалості» [13, с.38], а обмежившись вивченням позитивних цивільних законів, наука не дасть відповіді на такі важливі питання – чи такі закони, якими вони повинні бути, тобто чи має місце гомеостази в теорії і практиці позитивного фінансового права та якими саме повинні бути ці закони? Інакше кажучи, при зміні віх або, як висловлювався один з найбільших сучасних знавців наукових революцій і наукових еволюцій Т.Кун, при зміні наукових парадигм – а наука фінансового права переживає саме такий період – кожна наука насамперед зобов'язана заново сформулювати і вирішити своє споконвічне основне питання [10, с.228].

У нашому випадку, як нам видається, це питання про те, що таке фінансове право – витвір природи чи людей? А якщо того й іншого разом, то яка роль природи (під природою ми розуміємо суспільство як найвищу форму, згідно з висновками філософії, розвитку природи) і яка роль людей у творінні фінансового права? Якими будуть відповіді пострадянської науки фінансового права на ці питання, передбачити неможливо. Поки що з цього приводу почали висловлювати свої судження тільки окремі вчені. Але вже очевидний той факт, що в сучасній фінансово-правовій науці частиною вчених усвідомлена необхідність виходу за межі радянської парадигми фінансово-правового мислення, відповідно до якої фінансове право є правом тільки для держави, а для всіх інших суб'єктів фінансових правовідносин залишається неправом. Це явище насамперед і поки що найбільш яскраво одержало своє втілення у визнанні неповноцінності й односторонності винятково формально-раціональних методів дослідження фінансового права і перорієнтації фінансово-правової проблематики з вивчення логіко-методологічних питань на дослідження змістовно-життєвих, онтологічних, аксіологічних, ментальних основ фінансово-правового життя пострадянського суспільства. У межах цієї нової парадигми фінансово-правове

мислення розглядається не тільки і навіть не тільки як пізнавальна діяльність окремого вченого або їхніх колективів, але і як вираження особливого складу чи характеру розуму, складової частини світоглядних основ пострадянської епохи, культури і цивілізації, як своєрідний неолібералізм у фінансово-правовій науці.

Нова системоутворююча категорія науки фінансового права «начала фінансового права». Однією з примітних ознак нової, постсоціалістичної фінансово-правової дійсності стала незрівнянно більша різноманітність її якісних і формальних вимірів, прискорення її руху, зміни фінансово-правової матерії, переходів її від одних якісних і формальних виражень до інших. Останнє з неминучістю спричинює зміну категорій і понять, що відображають і виражають цю дійсність, створює своєрідну ілюзію нестійкості, плінності відповідних категорій і понять, що психологічно нерідко сприймається болісно, насамперед «старожилами» науки, створює у певній частини наукової громадськості помилкове почуття неспроможності фінансово-правової науки. Насправді ж, як влучно висловився А.Хо-цей, «пливуть не поняття, а тече реальність, що відображається в них. Самі ж поняття як інструмент мислення схоплюють у невпинно мінливій реальності тільки її сталі риси, тільки її визначеність» [18, с.234]. Тому приведення наукових абстракцій у відповідність з мінливою реальністю є постійною методологічною проблемою кожної, в тому числі і фінансово-правової, науки. Якщо ж врахувати поряд з першим фактом і те, що наявний нині на озброєнні науки фінансового права категорійно-понятійний апарат в основному був сформований ще радянською наукою фінансового права за вимогами іншої парадигми фінансового права і тотально пануючої тоді марксистсько-ленінської партійності, то зовсім очевидно стає необхідність не просто вдосконалення його, а глибокої якісної переробки.

Насамперед, на нашу думку, зовсім безпідставними в даний час є спроби зберегти, утримати за будь-яку ціну в якості вихідної, системоутворюючої категорії всього фінансового права категорію «фінансова діяльність держави». На зміну радянській кратоцентристській, етатистській доктрині всього суспільного, у тому числі фінансово-правового, розвитку в пострадянський період новими державами конституційно визнані людиноцентристські доктрини. У фінансово-правовому житті пострадянського суспільства і держави об'єктивно на провідне місце висунувся принцип адекватності їх інтересів. Уже докорін-

но змінилося і продовжує вдосконалюватись правове становище всіх суб'єктів фінансово-правових відносин, що встигла відзначити частина вчених юристів-фінансистів. На порядку денному постало питання про створення сучасного категорійно-понятійного апарату науки фінансового права.

Вихідною системоутворюючою категорією науки пострадянського фінансового права, на нашу думку, повинна стати **категорія «начала фінансового права»**. Наукою фінансового права вона ніколи раніше не тільки не досліджувалась, але і не застосовувалася. Це зумовлено безліччю причин, з яких ми в даній статті виділимо лише дві – в теоріях фінансового права, що панували раніше, не було суспільної потреби у виділенні цієї категорії, по-перше, а також те, що наука фінансового права ще була не досягла раніше необхідного рівня розвитку для виділення цієї категорії, по-друге. В даний час визріла об'єктивна необхідність в обґрунтуванні цієї категорії, а досягнутий рівень розвитку науки фінансового права дозволяє це зробити. Така зміна вихідних категорій науки фінансового права цілком природна, тому що, як відзначають науковці, поняття і категорії науки не є величинами незмінними, оскільки «у міру розвитку наших знань про предмет, їх поглиблення і розширення повинна неминуче здійснюватися зміна змісту й обсягу того поняття, у якому ці знання резюмуються або підсумовуються» [3, с.322].

Філософією категорія «начала» розглядалася раніше і в даний час розглядається як логічно висхідна підстава у всіх значимих філософських системах. Будучи першоосновою, категорія «начала» не може бути виведена логічно з інших категорій і понять. Остання обставина змушує дослідників виходити за межі науки і виводити теоретичні основи із соціальних умов тієї епохи, відображенням якої вони є. У спеціальній літературі обґрунтовано висновок, що функціональне значення категорії «начала» у філософських системах полягає в обґрунтуванні суспільних відносин, відображених у субстанціональній теоретичній визначеності [9, с.81-82]. Вся історія правової думки підтверджує, що відмінності в методологічних підходах до дослідження права неминуче починаються з тлумачення категорії «начала права», тому що в кожного підходу своє розуміння цих начал. Проте субстанціональною ознакою категорії «начала права» є те, що вона може бути адекватно «охоплена», ґрунтовно осмислена не як суґубо абстрактне поняття, а тільки в зв'язку з її конкретним змістовним наповненням. Таке осмислення здійснюється вченим цілком і

повністю в залежності від обраного ним методологічного підходу.

Водночас необхідно підкреслити, що категорія «начала права» як першооснова теорії, завжди залишаючись висхідною для відповідної правової концепції, перебуває в органічному зв'язку з іншими базисними правовими категоріями, насамперед з такими, як поняття права і сутність права. Причому у взаємодії з іншими категоріями вона зберігає своє самостійне значення, особливий статус, оскільки весь понятійно-категорійний ряд, що забезпечує «розгортання» начал у концепції, їх втілення в менш загальні і конкретні правові поняття, починається з неї. Отже, методологічне значення категорії «начала права» для правової теорії полягає у висхідному положенні даних основ, у їх базисності для всієї подальшої конструкції відповідної теорії. Від начал права, визнаних тією чи іншою теорією, залежить і вибір дослідницького шляху, і кінцеві висновки теорії.

Глибинні начала фінансового права зумовлені первинною потребою індивіда і держави – забезпечити своє існування, зберегти себе як явище, як феномен, тобто їх поява й існування продукують **первородні інстинкти самозбереження індивіда і держави**. Однак якщо індивід є продуктивною силою суспільства й у силу своєї природи здатний сам створювати умови свого самозбереження (у тому числі і продукувати появу держави на визначеному етапі свого розвитку), то держава такою здатністю не володіє. Тобто, маючи природну потребу у функціонуванні держави, індивід приречений утримувати не тільки себе, але й державу, сам розподіляти в необхідних пропорціях створені ним блага між собою і державою. У сучасних умовах цивілізованою формою такого розподілу виступає фінансове право. Саме цей феномен життя сучасного цивілізованого суспільства і покликана адекватно розкрити пострадянська наука фінансового права і тим самим виробити теоретичні передумови нової, по-справжньому ефективної фінансової політики держави як особливого суб'єкта фінансових правовідносин.

Отже, фінансове право у своїй субстанціональній сутності є юридичною формою вище викладеної нами соціальної даності. Воно однаково підпорядковане історичним, моральним і національним, тобто перемінним у часі началам, і універсальним, не залежним від часу його началам. Онтологічна, власне субстанціональна сторона його начал виражає його універсальність, не залежну ні від місця, ні від часу – воно було, є

нині і залишиться в майбутньому правом розподільних, перерозподільних і контрольних відносин у суспільстві з приводу публічних фінансів, незалежно від того, у якій історичній та іншій формі ця субстанція постане перед нами. Тривалий історичний період – фактично до грані XII-XIII століть, а в класичній формі аж до середини XVII століття (!) замість фінансового права існувало фінансове неправо. Тільки з перемогою буржуазних революцій і утвердженням внаслідок цього ідей юридичного лібералізму, що знаменувало собою завершення середньовіччя в правознавстві і правозастосуванні, виникло **фінансове право як міра свободи всіх суб'єктів фінансових правовідносин**. Стосовно пострадянських країн такий його вимір з 1917 р. до моменту краху СРСР було призупинено, а в даний час він знову повертається і набирає силу.

Справжнім призначенням фінансового права з позицій природно-позитивної доктрини фінансового права і принципу соціального натуралізму, як впливає з нині чинних конституцій пострадянських держав, досягнення суспільно необхідного компромісу з приводу публічних фінансів між інститутами публічної влади та індивідами – виробниками новоствореної доданої вартості, встановлення та підтримка, забезпечення балансу їх природних прав і законних інтересів, вироблення правових механізмів, завдяки яким стануть усе повніше, в міру можливостей, задовольнятися на основі принципу конкуренції заявлених суспільних потреб власне ці потреби, з одного боку, і не пригнічуватися і, тим більше, не знищуватися, що повсюдно має місце нині, а навпаки, якнайшвидше природшувати можливості приватного сектора суспільного виробництва задовольняти власні потреби і виробляти водночас усе більш вагомий публічний фінансовий продукт, що дозволить набагато повніше задовольняти підвищені суспільні потреби завтрашнього дня, у публічних фінансах, з іншого боку.

Висновки. Наука фінансового права постсоціалістичних країн впритул підійшла до межі неминучих революційних трансформацій. І чим швидше та адекватніше буде прийнята суспільством, науковою громадськістю ця необхідність, тим швидше суспільство одержить у формі фінансового права замість інструменту протидії держави суспільству та його індивідам потужний мультиплікатор суспільного прогресу. Якісні трансформації науки фінансового права і власне позитивного фінансового права неминучі. Але чи такою ж неминучістю є проходження їх зі звич-

ними для нас трагікомізмом і непримиримими протистояннями? Переконані, що ні.

Список літератури

1. Алексеев С.С. Восхождение в право. Поиски и решения. – М.: НОРМА, 2001. – С.44.
2. Алексеев С.С. Право: азбука-теория-философия: Опыт комплексного исследования. – М., 1999. – С.171.
3. Арсеньев А.С., Библер В.С., Кедров Б.М. Анализ развивающегося понятия. – М., 1967. – С.322.
4. Бельский К.С. Финансовое право: наука, история, библиография. – М.: Юристъ, 1995. – С.28.
5. Гурвич М.А. Советское финансовое право: Учебник для вузов. – М., 1952. – С.19.
6. Демидов А.И. О методологической ситуации в правоведении // Правоведение. – 2001. - № 4. – С.18.
7. Ильин И.А. Понятие права и силы (Опыт методологического анализа) // Собр. соч.: В 10-и т. Т.4. – М., 1994. – С.11.
8. Кистяковский Б.А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права // Кистяковский Б.А. Фи-

лософия и социология права. – СПб., 1999. – С.186.

9. Корж В.В. Социогенез категории «начало» («архэ») и её функция в становлении общественного сознания. Дисс. ...канд. филос. наук. – Ростов-на-Дону, 1988. – С. 81-82.
10. Кун Т. Структура научных революций. – М., 1977. – С.228.
11. Ленин В.И. Полн. собр. соч. Т.1. – С.419.
12. Лосский Н.О. Диалектический материализм в СССР. – Париж, 1934. – С.65.
13. Мейер Д.И. Русское гражданское право: В 2-х ч. Ч.1. – М., 1997. – С.38.
14. Нерсесянц В.С. Общая теория права и государства: Учебник. – М., 1999. – С.179.
15. Ровинский Е.А. Основные вопросы теории советского финансового права. – М., 1960. – С.9-58.
16. Ровинский Е.А. Предмет советского финансового права // Советское государство и право. – 1940. - №3. – С.32-48.
17. Халфина Р.О. К вопросу о предмете и системе советского финансового права / Вопросы советского административного и финансового права. – М., 1952. – С.182-214.
18. Хоцей А.С. К вопросу о диалектике // Есть ли Бог? – Владимир, 2000. – С.234.

Стаття надійшла до редколегії 8 вересня 2005 року.

Рекомендована до опублікування редколегією «Вісника».

P.S. Patsurkivskij, R.O. Gavrylyuk, V.V. Hohulyak

THE POSTSOVIET SCIENCE OF THE FINANCIAL LAW: SOME RESULTS AND PROSPECTS OF DEVELOPMENT

Summary

The article is by first in postsoviet science of the financial law by system research of its own status. The following aspects of a problem are most deeply analysed: 1) some results of development of science of the financial law, 2) necessity and character of deep qualitative changes in methodological toolkit of science of the financial law, 3) grounds new appropriate postsoviet paradigm of the financial law ascending, backbone a category of science of the financial law beginnings of the financial law.